

Местное самоуправление как проявление национального самосознания. В статье сделана попытка определить причины, которые препятствовали успешной и действенной деятельности земских учреждений на территории украинских губерний во второй половине XIX в. Анализируются объективные и субъективные факторы, мешавшие украинским гласным в полной мере использовать утвержденные законом права на местное самоуправление. Обосновывается социальный состав земских учреждений и влияния этого фактора на решение конкретных местных проблем украинских губерний в последней трети XIX в.

Ключевые слова: социальный класс, земство, представительство, депутаты, купечество, крестьяне, землевладельцы, помещики, дворянство.

Obmetko O.M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political History of the Department of Vadym Hetman Kyiv National Economic University

Local self-government as a manifestation of national consciousness. The article demonstrates an attempt to identify the issues which disturbed successful and efficient work of Zemstvo(district council) institutions on the territory of Ukrainian provinces in the second half of the XIX century. Objective and subjective factors hampering to Ukrainian public to use the approved statutory rights to the self-governing in a full degree are analysed in the article. The social structure of the Zemstvo institutions and the impact of this factor on the specific local problems of Ukrainian provinces in the last third of the nineteenth century are substantiated.

Key words: social class, Zemstvo, agency, deputies, merchants, peasant, landowners, landlords, nobility.

УДК 94(477):341.485]"1932/1933"

Слободян Л.О.,

асpirантка Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії

Голодомор 1932–1933 рр. як етнічний та культурно-духовний геноцид українського народу: історіографія питання

У статті здійснено історіографічний огляд стану дослідження Голодомору 1932–1933 рр. як етнічного та культурно-духовного геноциду українського народу. Історіографія голodomору як етнічного та культурно-духовного геноциду українців представлена двома потоками літератури: зарубіжним та вітчизняним. Науковці сходяться на думці, що у 1932–1933 рр. сталінським режимом був вчинений етнічний геноцид українського народу, що проявився у фізичному нищенні окремого етносу, зруйнуванні системних зв'язків всередині народу, у вимушенному переході вцілілих українців в інші етнічні групи (росіяни, білоруси). Встановлено, що новітня історіографія розглядає культурно-духовний геноцид у психолого-моральному вимірі, що охоплює сферу культури і духовного життя українців.

Ключові слова: голodomор, геноцид, етноцид, культурно-духовний геноцид, історіографія, українознавство.

Українські та зарубіжні історики ось уже вісім десятиріч досліджують небачену в світовій історії трагедію – навмисне організований голodomор українського народу, що набув характеру справжнього геноциду. За цей час створено тисячі наукових, науково-популярних, публіцистичних праць, захищено десятки дисертаційних робіт, опубліковано численні документальні збірники, в яких зроблено спроби підвести підсумки дослідження цієї проблеми [1]. Разом з тим у наявних історіографічних студіях лише мимохідь йдеться про голodomор як етнічний та культурно-духовний геноцид українського народу, хоча саме цей аспект проблеми є надзвичайно актуальним і має ключове значення для повнішого розуміння масштабів і наслідків трагедії.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб здійснити історіографічний огляд стану дослідження Голодомору 1932–1933 рр. як етнічного та культурно-духовного геноциду українського народу на основі аналізу надбань новітнього українознавства, виявiti недостатньо з'ясовані аспекти проблеми, окреслити перспективи подальших студiй.

До 90-х років ХХ ст. більшість науковців спрямовували свої зусилля на дослідження проблем соціально-економічного та політичного характеру Голодомору 1932–1933 рр., а серед найпоширеніших наслідків трагедії називалися демографічні.

Із здобуттям Україною незалежності науковцям відкрилися двері до засекречених матеріалів, на основі яких було зроблено висновок про те, що Голодомор цих років був геноцидом українського народу. Завдяки наполегливій праці західних та українських учених цей факт у 2006 р. законодавчо визнаний українською владою.

Історіографія голodomору як етнічного та культурно-духовного геноциду українського народу, глибокої психологічної травми нації представлена двома потоками літератури: зарубіжним та вітчизняним. Саме зарубіжні дослідники першими почали осмислювати вчинений тоталітарним режимом голodomor як злочин. При цьому вони висвітлювали не тільки мотиви голodomору (політичні, економічні, соціальні, етнічні тощо), демографічні наслідки, а й заторкували його психологічні та культурно-духовні виміри.

На те, що Голодомор 1932–1933 рр. мав національну спрямованість, одним із перших звернув увагу британський дослідник Р. Конквест, який завдяки своїм працям [2] активізував наукові дослідження як в Україні, так і в Росії. У книзі «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голodomor» автор переконливо доводить, що голodomor мав штучний характер, а основною була боротьба радянської влади супроти українського націоналізму. Зокрема, він пише: «Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як бастіону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями». Дослідник показав зв'язок голodomору із національною політикою комуністичної партії, спрямованою на викорінення національної свідомості українців. Учений оцінював колективізацію і голод 1932–1933 рр. як війну проти трудового селянства, що згодом переросла на війну проти всього українського народу.

Помітний вплив на дослідження голodomору як етоциду українського народу мала діяльність американського історика Дж. Мейса [3], який був науковим директором «Комісії для дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні». У дослідженні проблеми голodomору вчені Комісії спиралися на усні свідчення очевидців тих подій, зібрані протягом 1983–1984 рр. Отримані результати були надруковані за кордоном. Згодом Дж. Мейс передав документальні матеріали для опублікування тритомника в Україні. Перші томи містять свідчення очевидців, а останній [4] – звіт Комісії про проведену роботу та отримані результати з висновком про те, що голод 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу, спрямований насамперед проти селянства як життєдайної основи української нації, підкресливши, що Москва пов'язувала українське селянство із українським націоналізмом, а це було загрозою імперським інтересам більшовиків.

На цей бік проблеми звернув увагу С. Граденіго італійський консул у Харкові, який чітко зазначав про наміри Москви та її уряду щодо українців: «... немає жодного сумніву в тому, що: 1) цей голод штучний і спеціально створений для того, аби «провчити селян»; 2) в основі такої політики є напевно призначення зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців з жертвою від 10 до 15 млн. осіб; 3) насамкінець зазначу, що наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому, і либо, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже і про українську проблему, бо Україна стане de facto територією з переважно російським населенням» [5, с. 16].

Канадський історик О. Субтельний, аналізуючи політику Сталіна щодо політичного і культурного життя українців, зазначає, що «...найтяжчі втрати від сталінських кампаній терору зазнали інтелігенція і селянство – дві верстви, що становили соціальну базу українського націоналізму» [6, с. 368].

На антиукраїнське спрямування голодомору вказує праця «Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування» Ю. Брязгунова: «Твердження представників антидержавницьких сил, що голод 1930-х рр. мав не цілеспрямований і спланований характер, а став результатом природних катаклізмів, спростовується фактами голодомору в місцях компактного проживання українців у ррФСР. Адже ні в Ленінградській, Псковській чи Смоленській областях тотального винищення населення таким способом не спостерігалося. Натомість саме в повітах та волостях Центрального Чорнозем'я, Кубані, де віками мешкали нащадки українських переселенців, зафіксовано факти масового голоду» [7, с. 126]. Автор дослідив, що причинами фізичного винищення українців як нації були недовіра до радянської системи, її ідеології та моральних цінностей, протистояння колективізації, що спричинила масове зубожіння населення, опір радянській владі. Тому на територіях, де проживали українці, колективізація набувала нечуваних наслідків. Вчений доходить висновку, що у 1930-х роках проти українського народу був вчинений етногеноцид.

Проблему голодомору як етноциду української нації порушують С. Шамара та Л. Каліушко, які аналізують дії сталінського керівництва, що привели до етноциду [8]. До етноциду вони відносять депортацію населення, переселенську політику із-за меж УСРР, ліквідацію національних церков тощо. Дослідниці висвітлюють також проблему лінгвоциду як одну із форм етноциду, що проявився у згортанні та знищенні українізації, що породило тотальну русифікацію населення.

Етнонаціональним аспектом голодомору опікувався також В. Панібудьласка, зазначаючи, що цей аспект у вітчизняній історіографії є найменш висвітленим [9]. Історики пояснюють це тим, що в архівах і досі не знайдено жодного документа, який би вказував на прямий наказ Сталіна фізично знищити саме українських селян. Головною причиною нищення українців за національною ознакою дослідник вважає бажання останніх отримати незалежність, що не входило до планів більшовицького режиму. Таким чином, було зроблено все можливе, аби викорінити етнонаціональну ідентичність українців у республіці та поза її межами, а саме там, де вони компактно проживали.

Проблему фізичного знищення українців за етнічною ознакою досліджує О. Палій [10]. Проаналізувавши причини, за якими був учинений Голодомор 1932–1933 рр., його, на думку автора, можна кваліфікувати як етноцид українського народу. На це вказують такі дії радянської влади:

- ❑ застосування військових операцій з огороження голодуючих районів, заборона продавати квитки на потяги та вийдіжати з територій, охоплених голодом;
- ❑ вилучення у селян не тільки зерна, а й усіх без винятку харчових запасів;
- ❑ введення паспортної системи;
- ❑ голодомор проводився паралельно з масовим винищеннем української інтелігенції;
- ❑ голодомор був і на Кубані, де найчисленнішим населенням були саме українці (понад 90%);
- ❑ факт голоду старанно замовчувався його творцями;
- ❑ знаючи про голод, керівництво не надавало допомоги голодуючому населенню.

Причиною цих дій був намір не допустити державницького розвою України, прагнення до якого вона виявляла в усі часи, особливо ж гостро це питання постало у 20-х роках ХХ ст.

Голодомор як етноцид українського народу розглянула у своїй праці Г. Капустян [11]. Її підходи до дослідження проблеми співзвучні з працями В. Марочка, С. Кульчицького, Р. Пирога. Дослідниця дійшла висновку, що проти українців у 1932–1933 рр. влада Кремля проводила політику етноциду.

П. Кононенко і Т. Кононенко [12] розглядають Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу, оскільки його метою було винищенння українців як нації. Автори підkreślують, що українців винищували не тільки фізично, додавалися ще й моральні знищання, духовне каліцтво. Так, «... віра, мораль, патріотизм, совість для «інтернаціоналістів» виявляються зайвими. ... Символом доби стають інквізиція в образі правосуддя, тюрма і наган. Ідеологи неоімперії розробляють нову хвилю тотального терору: на словах – проти

селянства як ворожого *класу*, на ділі – проти української *нації* в цілому» [12, с. 9]. Роки панування над українською людиною залишили слід у всіх сферах її життя.

Про те, що Голодомор 1932–1933 рр. став для українців національним та культурно-духовним геноцидом, пише Я. Калакура. Зокрема, він зазначає, що він був інструментом «зміни генофонду українських земель». Це може слугувати доказом того, що голод мав політично-національне підґрунтя. Також важливим є той факт, що голодомор «...знецінював саму людину, робив її жорстокою і безбожною» [13, с. 100], тобто прості людські чесноти, християнська мораль відходили на другий план, а на зміну їм приходила комуністична ідеологія.

У праці «Голодомор як результат національної політики Кремля» [14] Г. Єфіменко досліджує цю проблему як політично забарвлений. Автор констатує, що прагнення до незалежності і шалений опір українців радянській владі спричинили їх фізичне винищенння. Пішовши у 20-х роках ХХ ст. на деякі поступки, більшовики сподівалися прихилити на свою сторону більшість українського населення, але марно, і, щоб не втратити Україну, вирішено було знекровити її, поставити на коліна.

В. Василенко, аналізуючи етнічний та культурно-духовний аспекти організації та наслідків голодомору, констатує, що більшовики свідомо вели війну проти українців як нації: «Почуття національної ідентичності українського селянина у поєднанні з його антибільшовизмом було підґрунтям українського сепаратизму і становило загрозу єдності та самому існуванню СРСР. Саме тому об'єктом злочину геноциду стала українська нація, для послаблення якої сталінський тоталітарний режим здійснив геноцидне винищенння українського селянства як питому частину нації і джерело її духовної та матеріальної сили» [15, с. 27–28]. У країні запанувала атмосфера страху, жорстокості, брехні, подвійних стандартів і аморальності.

У статті «Сталінізм і трагедія українського селянства» В. Лозицький особливу увагу звертає на постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області» як на таку, що поклала початок «застосуванню жорстоких репресій проти мільйонів селян, організації тотального переслідування і знищенння українського етносу, його мови і культури в Україні й поза її межами... Разом з тим, зазначена постанова є ключовою і ставить за мету остаточно покінчити не з будь-яким опором селянства, бо колективізація вже зламала його, а з національним існуванням українського народу» [16, с. 33].

Голодомор 1932–1933 рр. як етногеноцид розглядає П. Соболь, обґруntовуючи висновок, що потужним інструментом комуно-російського колоніалізму стало економічне, політичне і національно-культурне пригноблення, упокорення українців з метою їх винародовлення. Не оминув більшовицький терор і духовний світ українців. Зокрема, на думку автора, людиноненависницьким режимом було вчинено «духовний етноцид», який найбільшої шкоди завдав освітнянській сфері, що «...відтворювала і формувала національні підвалини духовного життя українського суспільства» [17, с. 342].

Грунтовне дослідження проблеми голодомору в Україні здійснив А. Козицький. У праці «Геноцид та політика масового винищенння цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)» він доходить висновку, що «... в Україні від листопада 1932 р. такі репресії відбувалися вже за національною ознакою й були скеровані насамперед проти українців» [18, с. 212].

У праці «Голодомори в радянській Україні» порушено проблему Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. Усе, що робила радянська влада щодо України, мало на меті лише одне: «...загальмувати подальший розвиток УСРР у національному дусі, для чого необхідно було призупинити «українізацію», зміцнити всебічний контроль ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним над Україною, щоб вона, бува, не відійшла від Москви» [19, с. 185]. Одним із важливих та неспростовних фактів, який доводить те, що знищенння йшло саме проти українців, проти збереження їхньої мови та культури, є сумнозвісна Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях», яка спричинила тотальну русифікацію, закриття українських шкіл, згортання україномовної

преси та жорстокі репресії. П. Брицький наголошує на тому, що саме селянам, яких Сталін вважав рушійною силою «українського національного сепаратизму», було завдано найбільшого удару. Адже селяни становили тоді близько 90% населення і були рушійною силою української революції, чинили опір насильницькій колективізації, важко піддавалися зросійщенню, зберігали народні звичаї, традиції, обряди.

Таким чином, науковці сходяться на думці, що у 1932–1933 рр. сталінським режимом був вчинений етнічний геноцид українського народу, який проявився у фізичному нищенні етносу, зруйнуванні системних зв'язків усередині народу, вимушенному переходити відліхів українців в іншу етнічну групу на заселених росіянами та білорусами територіях. Внаслідок штучного та цілеспрямованого терору голодом загинули мільйони українців. Під прикриттям боротьби з українським буржуазним націоналізмом відбулася тотальна русифікація, була зруйнована історична пам'ять, національна ідентичність та національна свідомість людей.

У зарубіжній історіографії одним із перших, хто розкрив психологічний аспект голodomору і його руйнівні наслідки для духовності українського народу, був Р. Конквест [2]. Дослідник навів численні приклади закриття і нищення церков, тотальної атеїстичної пропаганди у ході насильницької колективізації, розгортання репресій. Він звернув увагу на нелегку долю дітей, яких через голод батьки змушені були покидати напризволяще у надії, що вони якось виживуть. Натомість діти ставали безпритульними і тисячами помирали на вулицях або були забрані у дитячі будинки, де їх виховували у комуністичному дусі. Наругою над ще несформованою дитячою психікою було те, що більшовицький режим виховував у них почуття ненависті до своїх батьків як ворогів радянської влади, вчив доносити на рідних людей, робив їх бездуховними, моральними каліками. Радянська система виховання спрямовувалася на ідеологізацію дітей, на слухняного виконавця її волі.

Натомість радянська історіографія замовчувала та заперечувала голodomор. Згодом під тиском громадськості та офіційним визнанням у 1987 р. В. Щербицьким факту голоду на українських землях влада змушена була визнати, що насильницька колективізація, недбале господарювання, порушення законності справили негативний вплив не тільки на розвиток сільського господарства у країні, а й на розвиток культури, освіти і моралі [20].

Тільки з відновленням незалежності України дослідження голodomору та його наслідків набуло наукового характеру. Українські історики, досліджуючи проблему Голодомору 1932–1933 рр., поряд з аналізом його причин та демографічних наслідків, дедалі частіше почали торкатися психологічних, моральних, духовних, культурних та ментальних наслідків трагедії. Першими українськими дослідниками, які порушили проблему впливу духовних наслідків голodomору на внутрішній світ українців, були В. Маняк та Л. Коваленко [21]. Вони шокували громадськість зібраними розповідями очевидців голodomору, яких вдалося ще застати живими, залучивши до збірника їхні безцінні свідчення. Книга містить 1000 свідчень про голод-геноцид, достовірність яких дійсно скріплена спільним горем українського народу. Свідчення доповнені архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України Є. Шatalіною і В. Марочком.

Так, Л. Коваленко у розділі «Духовна руїна» зазначає, що саме духовні втрати українського народу під час голodomору простежити найважче, адже явища духовного життя якнайменше піддаються цифровим викладкам, статистиці, документуванню. Найстрашнішими духовними наслідками, які штучно були насаджені більшовицьким режимом, дослідниця вважає відречення від села і від усвідомлення та сприйняття себе селянином-хліборобом, бо це вело за собою навішування ярликів «мішечника», «підкуркульника», «дрібного власника», ледаря й голодранця, загалом «ворога нового життя», що жорстоко переслідувалося і каралося в'язницями, розстрілами. Діти змушені були зрікатися таких батьків; зрешення своєї мови, звичаїв, пісень, віри, відступ від християнських звичаїв і прийняття нових, нав'язаних людиноненависницьким режимом; створення «нової людини» – советської, без роду і племені, виховання «нового типу» людини в атмосфері жорстокості, брехні, зрадництва, холопської відданості вождю, покірності та непомірного почуття страху і рабської покори. І підсумовує: «А пішли ж, повторюємо це, найкращі, несли в могилу найкоштовніше, що є в нації – гени розуму, здоров'я, досконалості фізичної й духовної, гени

милосердя й справедливості, людяності й відваги, всіх мисливих людських чеснот і талантів» [22, с. 23].

О. Удод звернув увагу на те, що процес перетворення звичайних людей на вірних режиму відбувався завдяки тодішній системі освіти і виховання, деформації педагогіки. Насамперед «ламалися» дитяча психіка та духовний світ, нав'язувалися інші пріоритети, думки, навіть штампи поведінки у суспільстві. Негативним стало також те, що «...шляхом колективізації в українського селянина був придушенний духовний зв'язок із землею. ... У людей було витравлено почуття господаря – ініціативного, сумлінного, працьовитого, відповідального за результат праці» [23, с. 66].

У праці «Крах політики українізації і Голод 1932–1933 рр.» автори порушили проблему взаємозв'язку згортання політики українізації та початку голодомору [24]. Це є закономірним, адже наступ на українців вівся двома шляхами: на інтелігенцію, культуру, мистецтво та на селянина-хлібороба і село як таке, що віками було зберігачем української мови та звичаїв, релігійних свят та обрядів. Таким чином, радянський режим вів наступ на національно-культурний розвиток нації через боротьбу із інтелігенцією і селянством.

Тоталітаризацію культурної сфери суспільного життя в УРСР у 20–30-ті років ХХ ст. дослідила І. Автушенко, яка відзначає негативний вплив тоталітаризму на внутрішній, духовний, релігійний, культурний світ людини, що призвело до порушення усталених норм та моралі. Загальнолюдська мораль з її заборонами вбивати, красти, брехати відкидалася, всупереч їй була поставлена класова мораль із деформованими політичною етикою лівого радикалізму поняттями і цінностями. Сталінська ідеологія заперечувала християнські, загальнолюдські цінності. Визначальний вплив радянська ідеологія спровокає на інтелігенцію, яка була мозком нації, її провідником: «Терор залякав інтелігенцію, деморалізував її. На зміну кращим етичним і морально-політичним традиціям, носіями яких завжди була національна інтелігенція, прийшли конформізм, соціальна апатія, політичне й духовне пристосуванство. Саме у роки масових репресій відбулося повне знецінення особистості, людського життя, що також призвело до втрати інтелігенцією гуманності та порядності, переродження її на уніфікований прошарок «працівників розумової праці». Репресії стосовно інтелігенції деформували майбутній розвиток українського суспільства, привели до безповоротних втрат у розвитку культури, літератури, національно-культурних традицій України» [25, с. 163].

Духовно-моральні наслідки голодомору розкриває О. Огірко [26]. Голодомор, доводить автор, призвів до деформації духовності нашого народу, а саме – спустошив людські душі, позбавив їх милосердя та взаємодопомоги. Такі слова як гідність, добро, мораль, совість перестали існувати. Також негативно позначився голодомор на релігійності українців.

Негативний вплив голодомору на психічний та культурно-духовний стан людини досліджує Н. Бем, яка, зокрема, зазначає: «Голодомор завдав фатального удара по українському етносу. Було підірвано основи національної культури, побуту, моралі, що складалися віками, їй особливо селян – хранителів духовного спадку нації» [27, с. 195]. Також голод призвів до таких негативних культурно-духовних наслідків як грабунки у селі, підвищена злочинність заради шматка хліба, доноси, психічні розлади тощо.

О. Лукашевич [28], досліджуючи побут та дозвілля сільського населення України у 1920–1930 рр., зазначив, що повернення до культурної спадщини українського народу було штучно знівелювано в часи тоталітаризму, а це є одним із основних аспектів духового зцілення народу, шлях до піднесення патріотизму та консолідації нації. Нищівного удара було завдано релігії, заміні християнських свят на радянські обряди: зорини (октябрини), «червоне весілля», «червоний похорон». Вони мали заповнити нішу релігійної обрядовості, яку комуністи намагалися швидко витіснити. Створені більшовиками культурно-освітні заклади насправді мели за мету ідеологізацію населення. Таким чином, автор прийшов до висновку, що в умовах голодомору культурно-освітні заклади продовжували захищати і пропагувати політику правлячої партії, виправдовувати репресії, насилля, в тому числі й голодну смерть.

В. Борисенко, досліджуючи соціально-психологічні наслідки голодомору, стверджує, що ними стали «...деформація народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей, культури, що негативно позначилося на морально-етичних заса-

дах поведінки, призвело до збайдужіння, конформізму, посіяло страх, який і досі не подоланий» [29, с. 265].

О. Ярешенко доводить, що Голодомор 1932–1933 рр. був етнічним і культурно-духовним геноцидом українського народу. Він зазначає, що першою від людиноненависницького режиму постраждала українська інтелігенція як провідниця українського народу. Були знищенні тисячі українських мистців, акторів, письменників. У його праці звернуто увагу на систему виховання дітей. Автор зазначає, що вони виховувалися в дусі насильства, погромів, доносів. «Збайдужіння і зневіра підірвали культуру і менталітет українців, посилили прояви негативних рис, малорусизму, зрадництва, відсутність злагоди» [5, с. 89]. Автор підsumовує, що у 1932–1933 рр. відбувся гено-етно-лінгвоцид українців.

У своїх дослідженнях О. Стасюк [30] вивчає вплив більшовицького режиму на культурний та духовний світ українського народу. У працях доведено, що внаслідок правління більшовицького режиму українському народові було завдано непоправної шкоди у релігійній сфері, збереженні сімейних традицій та звичаїв, у каліцтві свідомості дітей та перекручені реальності, заміні добра на зло. В українському суспільстві від постійного голодування у 30-х роках ХХ ст. почали зароджуватися такі негативні процеси як крадіжки, доноси, самосуди, мародерство, шантаж, бандитизм, підкуп і натравлювання селян, безбожність, а також збільшилася кількість самогубств, набули поширення канібалізм та трупоїдство, психічні розлади. Надзвичайно згубним для українських сімей стало порушення сімейної обрядовості. Зокрема, були знівелювані або значно збіднені, спрошені традиції народження, хрещення дитини, весілля, поховання.

У колективній праці «Історія української культури» розглянуто період від «українського ренесансу» 20-х років ХХ ст. до страшного гніту тоталітаризму на українську інтелігенцію, мистецтво, культуру. Автори дійшли висновку, що 1920-ті роки стали для України одними із визначальних, оскільки були піднесені українська культура, мова, література, розвивалися національна ідея, державність. З активним наступом більшовизму ці тенденції змінюються. У праці зазначається, що «...руйнація продуктивних сил села і традицій селянської культури з її моральним потенціалом нищили фундамент національної культури в цілому. Ліквідація церкви, репресії проти церковнослужителів і віруючих, знищення пам'ятників релігійного мистецтва довершують картину вандалізму «збільшовиченої ери» [31, с. 180]. Протягом кількох десятків років людиноненависницьким режимом було знищено та придушено українську культуру, розстріляно кращих синів і дочок нашого народу.

Отже, культурно-духовний геноцид має психолого-моральний вимір, охоплює сферу культури і духовного життя. Здійснивши історіографічний огляд зазначених вище праць, можна дійти висновку, що дослідники акцентують увагу на травмі духовності, нанесеній дітям, родичам жертв голodomору, їх нащадкам. Автори переконливо доводять, що голodomор супроводжувався нищенням моральних авторитетів нації, занепадом і девальвацією духовних цінностей, зれченням християнських обрядів та ритуалів, пов'язаних із одруженням, вінчанням, народженням та хрещенням дитини, похованням померлих. Він призвів до таких негативних наслідків як деморалізація та атеїзація населення, бездуховність, аморальність, злочинність, психічні розлади, злодійство, доноси, бандитизм, зречення сім'ї, руйнування традиційної родинної обрядовості як одного з елементів селянської культури. До деформацій культурно-духовного життя українців під впливом голodomору дослідники відносять закриття шкіл, хат-читалень, руйнування храмів та церков, насадження безбожництва, припинення українізації, ігнорування традиційної народної культури, руйнацію сім'ї і народних обрядів.

Зарубіжна і новітня українська історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні дедалі більшу увагу звертають не лише на його демографічні, а й на психологічні, моральні та культурно-духовні наслідки. В історичній науці утвірджується висновок про те, що організований комуністичним режимом штучний голodomor набув характеру етнічного та культурно-духовного геноциду українського народу. Трагедія залишила руйнівний слід у долі кількох поколінь, а її нищівні наслідки українське суспільство відчуває й досі. Тому ця тема залишається важливою та актуальною і потребує подальших досліджень. Деякі питання лише

поставлені, але ще не досліджені належним чином. Зокрема, детального вивчення потребують такі аспекти цієї проблеми як усвідомлення себе єдиною нацією – українською, згуртування навколо спільних проблем та їх вирішення, взаємодія духовності і влади, ролі останньої у духовному відродженні та очищенні суспільства; взаємодія влади та церкви, зокрема, в намаганні держави через церкву впливати на віруючих та нав'язувати їм свою позицію; відродження духовності суспільства, адже відродження української нації можливе лише на духовних і морально-релігійних цінностях нашого народу; відродження втрачених традицій, обрядів та звичаїв, що своєю своєрідністю виокремлюють наш народ з-поміж багатьох інших; дослідження впливу голодомору на психіку людини, адже на генетичному рівні нам передався страх, покора перед владою, інертність, роз'єднаність, байдужість до проблем збереження та розвитку української мови, культури, національної історії. А це заважає розвивати нашу країну та стати, врешті-решт, розвинутою європейською державою.

Література:

1. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис / С. Дровозюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.; Серпутько А. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932–1933 років: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні историчні дисципліни / А. Серпутько. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 211 с.; Назарова К. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні историчні дисципліни / К. Назарова / Миколаїв. нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 20 с.; Шитюк М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки) / М. Шитюк, К. Назарова. – Миколаїв, 2012. – 227 с.
2. Conquest R. Soviet Nationalities Policy in Practice / R. Conquest. – London; Sidney. – 1967. – 160 p.; Conquest R. The Stalin's Purge of the Thirties / R. Conquest. – London, 1968. – 844 p.; Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / R. Conquest. – Oxford University Press, 1987. – 411 p. (Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест / Пер. з англ. – К: Либідь, 1993. – 384 с.: іл.); Conquest R. Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929–1933. – Munchen, 1988. – 464 s.
3. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933 / James Earnest Mace. – The University Of Michigan, 1983. – 334 p.; Mace J. International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: Book of articles by Dr. James Mace // James Earnest Mace, Robert Conquest, Stikeman, Elliott (Firm): Stikeman, Elliott, 1988; Мейс Дж. Відзначення українською діаспорою 50-річчя голодомору / Джеймс Мейс // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 796–800; Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні / Джеймс Мейс // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С. 816–820; Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене... / Джеймс Мейс. – К.: Українська Прес-Група, 2008. – 672 с.
4. Великий Голод в Україні 32–33 р. У 4 т. / С.В. Кульчицький (наук. ред.) / Ін-т історії НАН України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.4: Звіт комісії Конгресу США з дослідження Голоду в Україні / Д. Мейс, 2008. – 622 с.
5. Ярещенко О. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (На матеріалах Півдня України) / О. Ярещенко. – Одеса: Астропrint, 2008. – 96 с.
6. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний / пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. – 2-е вид. – К: Либідь, 1992. – 512 с.: іл.
7. Брязгунов Ю. Голод 1930-х років у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування / Ю. Брязгунов // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення / Матеріали міжнародної наукової конференції. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Центр українознавства, Київська міська організація товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, Благодійна фундація імені Володимира-Юрія Даниліва (Канада). – К: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 126–140.
8. Шамара С.О. Голодомор як політика етноциду української нації / С.О.Шамара, Л.В. Каліушко // Держава та армія: зб. наук. праць / відп. ред. Л. Е. Дещинський. – Львів: Вид-во Черкас. держ. ун-ту імені Б. Хмельницького, 2003. – 320 с. – (Вісник / Черкаський державний університет імені Б. Хмельницького. – № 493). – С. 40–46.

9. Панібудьласка В. Етнонаціональний аспект голодомору / В. Панібудьласка // Смерть смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / Авт. кол.: П.П. Панченко (кер.), М.М. Вівчарик, А.І. Голуб, М.А. Журба та ін. – К: Україна, 2003. – 352 с. – Арк. – С. 39–49.
10. Палій О. Голодомор як масове вбивство за етнічною ознакою / О. Палій // Економіст. – 2007. – №11. – С. 18–20.
11. Капустян Т.Г. «Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932–1933 рр. / Т. Капустян // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 399–402.
12. Кононенко П., Це потрібно не мертвим – це потрібно живим! / П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2008. – №3. – С. 6–13.
13. Калакура Я. Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу / Я. Калакура // Українознавство. – 2008. – №1. – С. 96–102.
14. Єфіменко Г. Голодомор як результат національної політики Кремля / Г. Єфіменко // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка; Матер. міжнар. конфер.; Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 109–118.
15. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років як злочин геноциду: правова оцінка / В. Василенко. – К: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 104 с.
16. Лозицький В. Сталінізм і трагедія українського селянства / В. Лозицький // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с. – С. 32–37.
17. Соболь П. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933): Монографія / П. Соболь. – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
18. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
19. Брицький П.П. Голодомори в радянській Україні / П.П. Брицький. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2013. – 312 с.
20. Кульчицький С. В. До оцінки становищ в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр. / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С. 15–27; Кульчицький С. Суцільна колективізація на Україні / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1989. – №11. – С. 70–77; Кульчицький С. 1933: Трагедія голоду / С. Кульчицький. – К: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 47 с.
21. 33-й Голод: Народна книга-меморіал / Упор.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
22. Коваленко Л. Духовна руїна / Л. Коваленко // 33-й голод: Народна Книга-Меморіал / Упор.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К: Рад. письменник, 1991. – С. 15–24.
23. Удод О. Історія і духовність / О. Удод. – К: Генеза, 1999. – 148 с.
24. Даниленко В., Крах політики українізації і голод 1932–1933 рр. / В. Даниленко, П. Бондарчук // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних наслідків: міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с. – С. 51–63.
25. Автушенко І. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. істор. наук; спеціальність: 07.00.01 – історія України / І. Автушенко / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К, 2001. – 198 с.
26. Огірко О. Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні / О. Огірко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. – Київ, 15 листопада 2002 р. – К: МАУП, 2003. – 280 с. – С. 146–150.
27. Бем Н. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): дис. ... канд. істор. наук; спеціальність 07.00.01 – Історія України / Н. Бем / Національна академія наук України, Інститут історії України. – К, 2004. – 247 с.
28. Лукашевич О. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): дис. ... канд. істор. наук; спеціальність: 07.00.01 – історія України / О. Лукашевич / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 217 с.

29. Борисенко В. Доля українського етносу в роки Голодомору (1932–1933) / В. Борисенко // Українознавство. – 2008. – №4. – С. 262–265.
30. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. Стасюк. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2008. – 224 с.; Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду / О. Стасюк // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.; іл. – С. 104–120.
31. Історія української культури: У 5 т. / НАНУ; гол. редкол.: Б.Є. Патон, Г.Д. Вервес, І.Ф. Курас та ін.; члени редкол.: І.Р. Алєксєєнко, О.М. Боголюбов, І.О. Дзеверін, І.М. Дзюба та ін. – К.: Наукова думка. – Т. 5, кн. 1: Українська культура ХХ – початку ХХІ століття / автори тому: Б.М. Ажнюк, М.П. Бондар, Д.О. Горбачов та ін.; редкол. тому: М.Г. Жулинський (гол.), М.П. Бондар, М.М. Сулима та ін., 2011. – 863 с.: іл., фото. – Бібліогр.: С. 813–830; Історія української культури: у 5 т. / НАНУ; гол. редкол.: Б.Є. Патон, Г.Д. Вервес, І.Ф. Курас та ін.; члени редкол.: І.Р. Алєксєєнко, О.М. Боголюбов, І.О. Дзеверін, І.М. Дзюба та ін. – К.: Наукова думка. – Т. 5, кн. 2: Українська культура ХХ – початку ХХІ століття / автори тому: В.П. Агеєва, Л.І. Барабан, І.П. Бетко та ін.; редкол. тому: М.Г. Жулинський (гол.), М.П. Бондар, М.М. Сулима та ін., 2011. – 1033 с.: іл., фото. – Бібліогр.: С. 960–990.

Слободян Л.А., аспирантка Национального научно-исследовательского института украиноведения и всемирной истории

Голодомор 1932–1933 гг. как этнический и культурно-духовный геноцид украинского народа: историография вопроса. В статье осуществлен историографический обзор состояния исследования Голодомора 1932–1933 гг. как этнического и культурно-духовного геноцида украинского народа. Историография голodomора как этнического и культурно-духовного геноцида украинцев представлена двумя потоками литературы: зарубежным и отечественным. Ученые сходятся во мнении, что в 1932–1933 гг. сталинским режимом был совершен этнический геноцид украинского народа, проявившийся в физическом уничтожении целого этноса, разрушении системных связей внутри народа, в вынужденном переходе уцелевших украинцев в другие этнические группы (русские, белорусы). Установлено, что новейшая историография рассматривает культурно-духовный геноцид в психологово-нравственном измерении, которое охватывает сферу культуры и духовной жизни украинского народа.

Ключевые слова: голodomор, геноцид, этноцид, культурно-духовный геноцид, историография, украинознавство.

Slobodian L.O., Post-graduate of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History

The Holodomor of 1932-1933 as the ethnic, cultural and spiritual genocide of the Ukrainian people: historiography of the question. The historiographical overview of the research status of the Holodomor in 1932-1933 as an ethnic and cultural-spiritual genocide of Ukrainian people is given in the article. Historiography of the Holodomor as the ethnic, cultural and spiritual genocide of Ukrainian is represented by two literary trends: foreign and domestic. The scientists agree that the ethnic genocide of Ukrainian people in 1932-1933 was made by Stalin's regime, which was represented in physical extinguishment of a whole ethnus, destruction of systematic connections within the nation, forced transportation of survived Ukrainians into other ethnic groups (Russians, Byelorussians). It is determined that the modern historiography views consider cultural and spiritual genocide in psychological-moral dimension, which encloses cultural sphere and spiritual life of Ukrainians.

Key words: the Holodomor, genocide, ethnocide, cultural-spiritual genocide, historiography, Ukrainian studies.